

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія девіантних підлітків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3 Основні теоретичні підходи до проблеми девіантної поведінки

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А.А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

.

План лекції.

1. Біологічні підходи: Ч. Ламбразо, У. Шелдона, Е. Голдберга.
2. Сутність явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Р. Агн'ю.
3. Психологічні механізми девіантної поведінки.

Рекомендована література

Основна

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.
2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
3. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с
4. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

Додаткова

5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Шиліна А.А. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції. Гл. 3, 3.4 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 68 – 88

Інформаційні ресурси в Інтернеті

7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Біологічні підходи: Ф. Гелл, Ч. Ламбразо, У. Шелдона, Е. Голдберга.

Одним з перших антропологів-криміналістів був Ф. Гелл – засновник френології. Дослідник спирався на припущення про те, що мозок – орган розуму, важливі особливості особистості асоціюються з специфічними ділянками мозку, форма черепу людини корелює з його вмістом й є індикатором індивідуальності. Ф. Гелл висунув в межах запропонованої ним теорії френології сміливу гіпотезу про зв'язок форми людського черепу і схильність індивіда до злочинної поведінки. Фактично, він був першим європейським дослідником, який намагався змінити теологічну перспективу трактування природи розуму й наблизився до розуміння фізіологічного зв'язку форми голови й розуму. Френологія Ф. Гелла не була емпірично перевірена, проте стала прототипом механізму типологічного оцінювання підозрюваних злочинців за антропологічними ознаками.

Іншим найвідомішим представником раннього біологічного позитивізму є Ч. Ломброзо - італійський кримінолог, засновник італійської школи кримінології, автор праці «Злочинна людина» (1876 р.). Дослідник стверджує, що злочинна поведінка успадковується, і що злочинці можуть бути ідентифіковані завдяки фізіономічним характеристикам чи деформаціям, що являють собою приклади деградації, соціальної та біологічної еволюції у зворотному напрямку. Природжених злочинців, згідно з Ч. Ломброзо, можна виявити завдяки таким характеристикам, як великі щелепи, що виступають вперед, низьке чоло, високі вилиці, сплюснутий або задертий ніс, нечутливість до болю, довгі руки тощо. Зазначені характеристики, на думку дослідника, є доказами атаківістичного виродження. Для емпіричного обґрунтування своїх висновків Ч. Ломброзо здійснював порівняння антропологічних характеристик засуджених злочинців та італійських вояків. Він вважав, що чоловік з п'ятьма і більше подібними фізичними атаківізмами визначається як «природжений злочинець». Для ідентифікації жінок в такій якості достатньо трьох аномалій. Поряд з природженими злочинцями Ч. Ломброзо виділяв безумців і кримінолоїдів (кримінальний тип). Найнебезпечнішим для суспільства є природжений злочинець, у той час як безумці – епілептики або психічно ненормальні особи, інтелектуально непридатні до життя у соціумі.

Ч. Ломброзо вважав, що «кримінальний тип», який відрізняється від незлочинної людини своїми анатомічними, фізіологічними та патологічними особистісними якостями - відсутністю докорів сумління, цинізмом, жорстокістю, пихатістю, гонористістю, прагненням до помсти тощо, є результатом деградації людини на ранніх стадіях еволюції. Для представників

цього типу властиві хворобливі потяги, сильні емоції, що спонукають їх за визначених обставин скоювати злочини.

Природжений злочинець - людина ненормальна, але не навіжена. Однак у подальшому він наділив природженого злочинця доволі важливою рисою - епілепсією. На думку, Ч. Ломброзо, природжену злочинність та моральну навіженість (відсутність почуття провини, відчуття добра і зла, аморальність тощо) слід розглядати як специфічні форми прояву епілепсії. У боротьбі зі злочинністю пропонував своєчасно виявляти всіх «природжених» злочинців до того, як вони скоять злочин; лікувати тих, хто піддається цьому, а також довічно ув'язнювати або фізично знищувати тих, хто не піддається лікуванню.

Попри помилковість багатьох поглядів, Ч. Ломброзо вважають засновником криміналістичної ідентифікації. Саме він першим розробив методику вивчення самого злочинця, створив першу класифікацію злочинців, виділяючи природжених злочинців, душевнохворих злочинців, злочинців за пристрастю, випадкових злочинців.

Теорія Ч. Ломброзо стала проривом на шляху переходу від спекулятивно-метафізичного до позитивістського пояснення злочинності. В його теорії абсолютизовані антропологізм та біологічний детермінізм, а злочинці являють собою окремих, особливий різновид людей, деградує до ранніх стадій біологічної еволюції. Звідси вплив на злочинців необхідно впровадити як на хворих людей, використовуючи переважно засоби медичного характеру.

Ідеї Ч. Ломброзо стали приводом для дискусій та гострої критики, у першу чергу, через те, що девіантна поведінка розглядалася ним з позиції біологічного детермінізму без належної уваги до історичних, культурних й соціальних чинників. Теорія атакізму з точки зору сучасної науки має серйозні недоліки методології, не витримує емпіричної перевірки, проте, не дивлячись на помилковість деяких положень, внесок Ч. Ломброзо у розвиток кримінології та девіантології як засновника антропо-біологічного напрямку визнається світовим науковим товариством.

Спираючись на теорію біологічної обумовленості девіантності Ч. Ломброзо, розвивали свої ідеї італійські кримінологи Р. Гарофало та Е. Феррі. Зокрема, Р. Гарофало намагався пояснити злочинну поведінку апелюючи до психологічних причин.

Подальший розвиток теорій антропо-біологічного напрямку пов'язано з конституціонізмом, тобто дослідження конституції або будови людини та її окремих органів.

Окремо можна розглядати продовження теорії Ч. Ломброзо, за якими злочинна поведінка визначається фізичними та конституційними особливостями. Так, згідно з поглядами американського лікаря і психолога У. Шелдона, виходячи зі зв'язку між типами темпераменту і типами соматичної

будови людини, люди належать до трьох типів конституції, що були визначені на основі аналізу великої кількості фотографій фігур людей, максимально не схожих одна на одну:

- *мезоморфи* (люди атлетичної тілобудови - широкі плечі, мускулисті руки і ноги, мінімальна кількість підшкірного жиру) – особи найбільш схильні до девіантної поведінки, ця схильність виявляється у прагненні до домінування, активності, агресії;

- *ектоморфи* (особи худорлявої статури - витягнуте обличчя, тонкі довгі руки і ноги, вузька грудна клітка, нерозвинена мускулатура, відсутність підшкірного жиру, добре розвинена нервова система) - загальмовані, схильні до прихованої агресії, усамітнення, схильні до самоаналізу, невротичні; -

- *ендоморфи* («товстуни» - м'якість, наявність великого живота, велика кількість жиру, в'ялі руки та ноги, кругла голова, нерозвинені м'язи) - добродушні, веселі, відкриті особи.

Грунтуючись на аналізі результатів спостереження, У. Шелдон трьом вищезазначеним соматипам приводить у відповідність три типи темпераменту, кожен з яких характеризується набором з 20-и рис:

- мезоморфі - *соматотонічний тип* (функціональна та анатомічна перевага опорно-рухового апарату) - впевненість у собі, любов до фізичних навантажень, прагнення до влади, ризикованість, хоробрість, агресивність, психологічна нечутливість, відсутність такту та жалю, гучний голос, екстраверсивність, жага пригод тощо;

- ектоморфі - *церебротонічний тип* (перевага діяльності вищих нервових центрів) - стриманість, фізіологічна реактивність, скритність, надмірна чутливість до болю, поганий сон, концентроване мислення, суб'єктивізм, жага усамітнення, хронічна втома тощо;

- ендоморфі - *вісцеротонічний тип* (функціональна перевага органів травлення) - розслабленість, любов до комфорту, загальмованість реакцій, соціалізація потреби в їжі, потреба бути серед людей, жага заохочення, стабільність емоційних проявів, терпимість, добрий сон, легкість у прояві відчуттів, м'якість, комунікабельність, орієнтація на родину тощо.

Аналізуючи злочинну поведінку, У. Шелдон виділив три типи злочинців: дионісієвий (з порушенням моральних настанов), параноїдний (з односторонніми інтересами, пристрастями, лінійними судженнями), гебефренічний (з маніакальною поведінкою).

Значний інтерес викликала, пов'язана з розвитком генетики, хромосомна теорія спадковості (П. Джекобс, Ф. Брандон), що пояснювала причини появи агресії та злочинності як наслідок хромосомної аномалії типу ХУУ. Відомо, що жіночий хромосомний набір оснований сполученням двох Х хромосом, у чоловіків сполучення однією Х і однією У хромосомами. Але іноді зустрічаються випадки сполучення ХУУ хромосом, коли додається одна зайва

чоловіча хромосома. П. Джекобс, досліджуючи ув'язнених у тюрмах Великобританії, довела, що відсоток осіб з такого роду аномалією серед в'язнів у декілька разів вищий, ніж серед простого населення. Однак подальші дослідження показали, що прямого обумовлення високого рівня агресії наявністю зайвої Y хромосоми не спостерігається. Скоріше справа у меншому рівні інтелектуального розвитку осіб з цією аномалією. Вони фактично схильні до скоєння злочинів та актів агресії так само, як і люди зі звичайним хромосомним набором, але вони частіше потрапляють за ґрати і підлягають засудженню, що пояснює високий відсоток їх серед ув'язнених.

З усіх біокримінологічних пояснень злочинної поведінки найбільш верифікованою є теорія делінквентності С. Медника. З точки зору даної теорії злочинна поведінка прямо не успадковується, тобто генетичний чинник безпосередньо не обумовлює делінквентність. Скоріш за все, індивід успадковує сприйняття поведінкових зразків делінквентності, а це ніщо інше як навички опору тиску криміногенних чинників оточуючого середовища або пристосування до її нормальних вимог незаконним способом. Згідно гіпотези С. Медника, індивід успадковує автономну нервову систему, яка забезпечує йому специфічний потенціал реагування на фактори оточуючого середовища. У такому випадку він вчиться керувати агресивною або антисоціальною поведінкою дуже повільно або не навчається взагалі. Відповідно, такі люди значно більше схильні до делінквентної поведінки.

Провівши дослідження в Копенгагені, Данії, С. Медник вивчав зв'язок між злочинною поведінкою біологічних батьків і наступною злочинною поведінкою їх дітей, емпірично підтвердивши гіпотезу про те, що діти, біологічні батьки яких злочинці, більш вірогідно теж стають злочинцями, аніж ті, у яких прийомні батьки – злочинці.

Етологічний підхід К. Лоренца, розвиваючи ідеї Ч. Дарвіна, пояснює різні феномени людської поведінки, наприклад агресію, перш за все, як природний інстинкт самозбереження. Даний інстинкт розвивався у ході еволюції як біологічно необхідний. Сила агресії, на думку дослідника, залежить від кількості накопиченої агресивної енергії і сили специфічних стимулів, що спричиняють появу агресивної поведінки.

Е. Уілсон у роботі «Соціобіологія: новий синтез» запропонував для пояснення сутності та причин девіантної поведінки об'єднати положення сучасної біології, поведінкових наук і еволюційної екології, визначаючи соціобіологію як «систематичне вивчення біологічних основ всіх форм соціальної поведінки». Проводячи ентомологічні дослідження, Е. Уілсон дійшов висновку, що емоції та деякі форми поведінки (альтруїзм, трайбалізм) знаходяться під контролем факторів й закріплені еволюційно, що забезпечує відокремлення, виживання і відтворення виду. Концетруючи увагу на аналізі альтруїзму, він довів, що жертвна поведінка забезпечує виживання та

неперервність передачі генетичного матеріалу від одного покоління до іншого. Агресія, за Е. Уілсоном, є вираженням універсальної емоційної схильності, яка детермінована культурною адаптацією і залежить від індивідуального досвіду. Всі люди володіють цією якістю, проте реальна агресія є адаптивною реакцією на загрози життю, а не спонтанним проривом накопленої енергії. Таким чином, соціобіологія Е. Уілсона пояснює насилля й агресивність між групами та всередині груп як види поведінки, жорстко пов'язані з соціально-просторовим розташуванням та іншими життєво важливими ресурсами. Закони людського існування розроблені для того, щоб захищати генетично побудовані відносини між людьми, необхідні їм ресурси та життєвий простір. Руїнування цих генетично визначених відносин призводить до агресії та злочинів.

Прихильники біосоціальної теорії девіацій (Г. Кеелан, Р. Джонсон, К. Бейлі) вважають, що девіантна поведінка спочатку завжди є немотивованою. На їх думку, соціальне оточення сприяє активізації взаємодії з девіантним середовищем, зменшує можливість соціального контролю і сприяє подальшому посиленню девіантної поведінки та схильності до неї. Для цієї ситуації характерно формування зворотної залежності між відносинами девіанта у родині й ступенем його залучення до девіантної групи. Як наслідок девіантні вчинки з немотивованих стають мотивованими.

Внутрішні біологічні процеси відіграють визначену роль у формуванні девіантної поведінки. Вони визначають силу і характер реакцій на будь-які взаємодії з оточуючим світом. Не дивлячись на те, що існують факти, які підтверджують існування біологічних основ девіантної поведінки, слід пам'ятати, що вони діють лише у контексті відповідного соціального оточення. Більш того, соціальні умови самі по собі можуть викликати біологічні зміни у організмі, визначаючи, наприклад, реактивність нервової системи або зміни гормонального фону.

2. Сутність явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Р. Агн'ю.

Для пояснення соціальних девіацій Е. Дюркгейм запропонував концепцію аномії. Термін «аномія» у перекладі з французької означає «відсутність норм, організації». На його думку, девіації є складовою частиною будь-якого здорового суспільства, основною причиною появи різних форм девіантної поведінки людей є порушення соціальних норм або їх нехтування.

Пояснюючи явище соціальної аномії, він підкреслював, що соціальні норми відіграють важливу роль у регуляції життя людей. Життєвий досвід людей певною мірою відповідає соціальним очікуванням, які обумовлені соціальними нормами. Однак у часи криз та соціальних змін цей досвід перестає відповідати ідеалам, що втілюються у соціальних нормах, у

результаті чого люди перебувають у стані заплутаності та дезорієнтації. Соціальну дезорганізацію Е. Дюркгейм визначає як стан суспільства, коли культурні цінності, норми та соціальні взаємозв'язки відсутні, послаблені та протиставлені один одному за своїм змістом і сутністю. Аномія - це такий стан суспільства, коли воно втрачає свою регулюючу функцію: значна частина людей знає про існування зобов'язальних нормативів, але нехтує ними, ставиться до них негативно або байдуже. Іншими словами, аномія є наслідком неповноти переходу суспільства з одного стану до іншого, а саме від механічної солідарності до органічної, коли старі соціальні інститути і норми зруйновані, а нові ще не створені.

Е. Дюркгейм стверджував, що абсолютна аномія, або повне відчуження від норм, фактично неможливе, оскільки суспільство – це нормативна система. Якщо люди не підкорюються одним нормам, то це означає, що вони у даний момент підкорюються іншим нормам. Конкретні суспільства і соціальні групи різняться ступенем аномії, через те, що обов'язково у суспільствах наявні соціальні групи, які відрізняються внутрішньою дисциплінованістю за самими умовами свого життя. З дитинства звиклі до стриманості, ці люди значно з меншими зусиллями волі можуть витримати нові випробування.

Особливо небезпечною для суспільства є концентрація девіацій. Якщо порушення чи недотримання соціальних норм стає масовим явищем під загрозою знаходиться найцінніше - солідарність людського суспільства як соціального організму, носієм якої є колективна свідомість (сукупність вірувань і почуттів, що утворює визначену систему, яка існує об'єктивно, незалежно від нашої волі та свідомості). Творцем цієї солідарності є мораль, а джерелом моралі виступає релігія.

У своїй «Соціології» Е. Дюркгейм пише: «Злочин необхідний ... корисний для нормальної еволюції моралі та права ... він готує зміни». Навряд чи можна погодитись з такою позицією класика соціологічної думки. Коли злочин скоюють чужі, невідомі нам люди, то можна більш-менш визнати, що вони певним чином дають можливість відрізнити моральне від аморального. Проте коли злочинцями стають близькі, знайомі - то ставлення будь-якої людини, зокрема вченого, буде протестним щодо висловленої думки.

Ідеї Е. Дюркгейма отримали розвиток у роботах В. Парето, Л.Козера, які визнавали у якості провідних причин девіантної поведінки протиріччя між класами і різними соціальними силами, наприклад, новаторськими та консервативними.

У межах класового підходу, англійські соціологи Д. Доунс і П. Уїлліс, критикували концепцію «загального суспільного благополуччя». Так, Д. Доунс, досліджуючи девіантні субкультури у Лондоні, дійшов висновку, що основною причиною появи відхилень у поведінці підлітків є надлишок засобів та вільного часу (те, що їм дає благополучне суспільство). Не маючи можливості ефективно організувати роботу системи освіти через неврахування інтересів та здібностей учнів, що є вихідцями з різних

соціальних класів, суспільство відсторонює дітей від освіти, і відповідно від сфери праці, й тим самим породжує криміногенні структури.

Американський соціолог, представник Чиказької школи В. Уайт в своїх працях «The Gang», «Street Corner Society», аналізуючи різновиди молодіжної активності, зокрема, протиправні дії молоді, робить висновки, що проблема молодіжних груп полягає не у втраті молоддю соціальних норм, а у тому, що через наявність репутації району (місця) їх проживання як дезорганізованого чи беззаконного, у підростаючого покоління просто немає можливості знайти себе і своє місце у суспільстві «нормальним» шляхом.

Важливу роль у вивченні загальних соціальних причин поведінки, що відхиляється від норми, відіграла теорія Р. Мертон. Відомий американський соціолог поєднав відхилення від соціальних норм з об'єктивними розбіжностями між цінностями, що декларуються у суспільстві, й офіційними стандартами поведінки, з одного боку, та реальними можливостями й мотивами поведінки населення - з іншого. Внаслідок цього з'являються розбіжності між життєвими цілями людей та засобами їх досягнення, а це, у свою чергу, призводить до злочинності, алкоголізму, самогубства та інших відхилень від соціальних норм.

Р. Мертон модифікував поняття соціальної аномії, запропоноване Е. Дюркгеймом, пов'язавши його з напругою, яка визначає характер поведінки індивідів, коли прийняті у суспільстві норми протирічать соціальній реальності. Він розглядав девіантну поведінку як результат невідповідності визначених культурних прагнень соціальній структурі, яка визначає засоби їх задоволення.

Зважаючи на те, що кожна дія, вчинок людини включають два моменти: по-перше, визначення цілей; по-друге, пошук засобів, за допомогою яких суб'єкт здатний досягти мети. Обидві ці складові регулюються соціальними нормами, які поділяють їх на ті, що відповідають змісту культури, традицій (схвалюються або не заперечуються загалом, суспільною думкою, офіційними інститутами), цілі та засоби протилежного характеру. Оскільки не всі люди (класи) мають однакові умови для досягнення успіху, але вони можуть адаптуватись до протиріч декількома шляхами. У якості таких шляхів адаптації, Р. Мертон виділив:

- *конформізм* (повне прийняття соціально схвалених цілей і засобів їх реалізації);
- *інновацію* (прийняття цілей, підтвердження легітимних способів їх досягнення);
- *ритуалізм* (негнучке відтворення заданих або звичних засобів);
- *ретризм* (пасивне невиконання соціальних норм, наприклад у формі наркоманії);
- *заколот* (активний бунт - неприйняття соціальних норм).

Критики теорії Р. Мертона вказують на те, що, по-перше, він не приділяє уваги процесам соціальної взаємодії, за допомогою яких люди формують свій світогляд і планують свої вчинки. Р. Мертон описує порушників соціальних

норм як індивідуалістів - людей переважно самодостатніх, що виробляють для себе рішення щодо можливості виходу зі стресових ситуацій без урахування вчинків представників їх оточення. По-друге, не кожний девіантний вчинок можна пояснити розривом між цілями й засобами.

На думку українських соціологів сучасності Є. Головахи та Н. Паніної («Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика» (1994)), у суспільстві слід розглядати три типи соціальних відхилень: психопатологію (порушення механізмів адаптації індивіда до соціальних норм і вимог, спричинених органічним ураженням нервової системи або функціональними розладами психіки), девіацію (свідоме вибіркове порушення соціальних норм) та соціопатію (масова дезорієнтація в умовах ціннісно-нормативного хаосу, тобто втрата звичних орієнтирів свідомості та поведінки, руйнування самого об'єкту адаптації).

У посттоталітарному суспільстві розрізняють два типи реакцій на аномію:

1) ненормативні, пов'язані з прийняттям відсутності норм:

- цинізм (реакція, за якої безнормність стає індивідуальною нормою свідомості та поведінки, характеризується високим ступенем недовіри не лише до норм поведінки, а до людей взагалі); - екстремізм (ненасильницькі легітимні форми протесту);

2) нормативні, які визначаються прагненням заповнити нормативний вакуум різного роду ціннісно-нормативними структурами:

- традиціоналізм (автоматичне повернення до старої системи цінностей);
- авторитаризм (потреба у приведенні до влади сильної особистості, що має змогу встановити «новий твердий порядок»).

Однією з найвдаліших сучасних модифікацій класичної теорії аномії вважають загальну теорію напруги Р. Агн'ю, який намагається пояснити девіації, об'єднуючи когнітивні, поведінкові, емоційні складові адаптації індивідів до напруги у соціальній системі. Основним положенням цієї теорії є припущення про те, що девіантність – це спосіб адаптації до стресу, що виникає в ході різних видів напруги. Р. Агн'ю виділяє декілька типів напруги, викликані негативним ставленням людей одне до одного: напруга як результат відмови від досягнення бажаних й позитивно оцінюваних цілей; напруга як факт усунення позитивних або бажаних для людини стимулів; напруга внаслідок створення негативних стимулів. Однією з можливих й найбільш вірогідних реакцій, необхідних для нейтралізації депресії, страху, фрустрації, є злочин або інша девіантна дія. Девіантна реакція – це спосіб знизити напругу для досягнення бажаних цілей, захисту, отримання позитивних стимулів або відходу від негативних переживань. Від злочину до суїциду можливі всі форми девіацій залежно від того, якими особистісними якостями володіє індивід, в якій мірі він інтегрований до соціальної групи, наскільки успішно здійснюється соціалізація тощо.

Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер, Ф. Зак)

Соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих же соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку. Соціальні умови, дійсно, визначають характер девіацій (масштаб розповсюдження даних явищ у суспільстві чи соціальній групі), але їх виявляється недостатньо для пояснення причин і механізмів девіантної поведінки конкретної особистості. Тож у окремих працях була поставлена під сумнів сама висхідна позиція девіацій та її точка відліку - соціальна норма.

Теорія інтеракціонізму, яка розвинута західними дослідниками проголошує: «Визнання вчинків негативними, соціально шкідливими є відносним, оскільки ґрунтується на інтересах правлячих у суспільстві соціальних груп. Вирішальне значення у оцінці соціальних відхилень має не поведінка, а ставлення до них інших людей». Сутність цієї теорії полягає у тому, що девіантна поведінка не являє собою щось на кшталт психологічної схильності окремих індивідів, а детермінується процесом соціалізації («learned behaviour pattern»), тобто як тільки індивіду наклеюється ярлик злочинця, так він ним і стає. Вербалізація та артикуляція саме такого визначення даної групи осіб і є вирішальним для завершення процесу їх ідентифікації з девіантною групою.

Розвиваючи теорію ярликування, Ф. Танненбаум акцентує увагу на тому, як саме суспільство реагує на різного роду відхилення і як впливає на їхнє відтворення. Визначаючи певний вчинок людини девіантним, суспільство «наклеює» їй ярлик. Таким чином, ярлик – це оцінка, яку дає суспільство діям індивіда чи соціальній групі. Ярлики діють у двох напрямках: вони утримують від антисуспільних вчинків, але за умови їх недоречного, надмірного застосування (за Ф. Танненбаумом це процес «надмірної драматизації зла») можуть поглиблювати антисуспільну поведінку.

Близькою до теорії ярликування є теорія стигматизації, представники (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер) якої вважають, що поряд з об'єктивними соціальними факторами діють так звані суб'єктивні чинники девіантної поведінки. Е. Лемерт, Г. Беккер вважали, що девіації - це наслідок того, що суспільство (точніше соціальна група) наклеює на особистість відповідні *ярлики* (стигми) шляхом співвіднесення дій конкретної людини з абстрактними правилами (*первинна девіація*). Поступово формується репутація, яка спонукає індивіда дотримуватись девіантної ролі (*вторинна девіація*).

Реакція суспільства на факт девіації зумовлює поведінку окремих осіб відповідно до "начіплених їм ярликів". Хлопець, який до вчинення злочину не порушував права і помилково закваліфікований як неповнолітній злочинець, у результаті стигматизації починає поводитися як злочинець.

Перебіг процесу девіації:

– неповнолітній вчиняє просту девіантну дію (первинна девіація) – наприклад, кидає камінь у машину сусіда;

- суспільна реакція на таку дію – гнів сусіда;
- неповнолітній продовжує порушувати правила (первинна девіація) – наприклад, випускає собаку сусіда із загорожі;
- цей вчинок викликає вже більш різку, проте все ще первинну соціальну реакцію – сусід скаржиться батькам неповнолітнього;
- особа вчиняє серйознішу девіантну дію – її затримують під час крадіжки в магазині (це все ще первинна девіація);
- наступна суспільна реакція на девіантну поведінку – винесення судом вироку у справі про крадіжку;
- відтак неповнолітній "затаврований" судом як "злочинець" і як "важкий" підліток своїми сусідами, ровесниками та іншими;
- неповнолітній починає вважати себе "злочинцем" і спілкуватися із собі подібними – злочинцями;
- неповнолітній вчиняє іншу, більш тяжку девіантну дію (вторинна девіація) – грабує супермаркет у складі банди;
- він знову потрапляє до суду за новий злочин, після чого його відштовхує суспільне середовище і він починає вести девіантний спосіб життя.

Особа, стигматизована суспільством як неповнолітній злочинець, алкоголік, психічно хворий відштовхується суспільством. Властива людям потреба у спілкуванні призводить до того, що кінцевим етапом процесу девіації є приєднання девіанта до організованої девіантної групи та ведення девіантного способу життя.

Постулати теорії стигматизації повинні бути застереженням для органів правосуддя щодо можливих наслідків у разі поспішних неправомірних звинувачень у скоєнні злочину.

І. Гоффман, досліджуючи людей з певними рисами, завдяки яким інші люди вважають перших не такими як вони, неприємними, девіантними, визначивши ці риси, назвав їх стигмами.

Розмежовуючи індивідів за наявністю у них певних відмінностей, він виділяє три типи стигм (ярликів):

- ✓ фізична стигма (вроджені аномалії та тілесні ушкодження);
- ✓ дефекти волі (алкоголізм, наркоманія, душевні хвороби);
- ✓ расові стигми (негри, євреї тощо).

В межах соціоструктурної теорії стигматизації Ф. Зак, на відміну від Е. Лемерта, Г. Беккера, під впливом ідей теоретиків радикальної кримінології намагався пояснити появу злочинної поведінки та інших форм девіацій як наслідок «процесу припису» - сприйняття дій та прийняття рішень поліцейськими, суддями, чиновниками, які «програмуються селективно»; соціальні інститути стимулюють і підкріплюють девіації; поліція цілеспрямовано відшукує представників нижчих прошарків, щоб в інтересах правлячої меншості приписувати їм ролі злочинних елементів. Стигматизації піддаються, у першу чергу, нижчі прошарки капіталістичного суспільства. Це призводить до появи стійкого кореляційного зв'язку між приналежністю до тієї чи іншої соціальної страти і зареєстрованою злочинністю.

Дослідження феномену девіантної поведінки також отримало розвиток у межах символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), який визначає девіацію як дію індивіда, що є результатом інтерпретації ситуації, а не дії зовнішніх сил. Близьку до інтеракціонізму спробу узагальнити результати різних досліджень, спрямованих на створення нормативної концепції девіацій, запропонували американські вчені Д. Дуглас та Т. Уекслер. Вони вказували на те, що оцінка вчинку як такого, що відхиляється від норми, історично змінна і розрізняється у залежності від національних традицій, культури і т. ін., для повноти й свободи дослідження «більш доцільним буде залишити визначення того, що ми вивчаємо, частково відкритим, відхилення - це будь-яка думка, відчуття або дія, яку члени соціальної групи вважають порушенням їхніх цінностей чи норм». Тим самим соціальне відхилення отримує суб'єктивно-нормативне пояснення.

3. Психологічні механізми девіантної поведінки

Науковцями доведено, що детермінантами девіантної поведінки можуть бути психологічні особливості людини. Психологи плідно розробляють відповідні теорії у контексті екзистенційно-гуманістичного підходу. Широко відомою є концепція В. Франкла, який вважав, що пошук людиною сутності буття є головною силою її життя, а не «вторинною раціоналізацією» інстинктивних прагнень. Ця сутність унікальна та специфічна, оскільки має бути досягнута саме цією людиною і лише тоді, коли вона досягне розуміння того, що могло б задовольнити її власну потребу у цій сутності, за що вона несе відповідальність перед своєю совістю та Богом. Саме тому, у розумінні В. Франкла специфічними людськими характеристиками є духовність, свобода та відповідальність.

Осмыслити сутність буття через щось, що існує поза межами «Я», можна трьома способами: 1) роблячи щось, даючи життя (цінності творчості); 2) беручи щось від життя (цінності переживання); 3) посідаючи визначену позицію стосовно долі, яку не можна змінити (цінності страждання).

Прагнення людини до осмислення свого існування у формі вільного самовизначення у світі цінностей може бути фрустроване. Стан *екзистенційної фрустрації*, провідними характеристиками якого є апатія, нудьга, сам по собі не є патологічним чи патогенним, проте може призвести до неврозу.

Нусогенні (духовні) неврози виникають не через конфлікт між свідомістю і потягом, а скоріше через конфлікти між різними цінностями. У випадку нусогенних неврозів адекватною буде не психотерапія, а скоріше логотерапія, тобто терапія, що дозволяє внести духовний зміст у людське існування.

Нормальність і аномальність особистості, на думку В. Франкла, визначається особливостями її позицій по відношенню до життя, смерті, своєї долі. Позиція аномальної особистості визначається як фаталістична у тому

випадку, коли людина не розглядає себе як відповідальну за самовизначення у цінностях. Іншими словами, людина не визначає себе як активного учасника свого власного життя, внаслідок чого її життя детерміноване іншими чинниками (природними, соціальними, психологічними). Сама ж людина страждає від відчуття спустошеності, даремно прожитого життя. Такий стан В. Франкл називає екзистенційним вакуумом.

Екзистенційна фрустрація й екзистенційний вакуум є безпосередньою причиною появи особливих ноогенних неврозів, викликаних духовними проблемами, моральними або етичними конфліктами.

Екзистенційний вакуум викликає не лише невроз окремих людей, він породжує такі суспільні лиха, як депресія, наркоманія, агресія, стосовно яких автор використовує термін «масова невротична тріада». Таким чином, В. Франкл вважає, що девіації виникають внаслідок того, що люди пригнічують, обмежують свою духовність, тікають від відповідальності за пошук сутності буття.

Клієнтцентрована психологія К. Роджерса

Ключове місце у клієнтцентрованій психології К. Роджерса посідають поняття «самотність» та «самоактуалізація». Самотність чи Я-концепція - це сукупність уявлень людини про себе, які є результатом досвіду і безперервно змінюються протягом життя. Самоактуалізація - прагнення особистості до росту та розвитку у відповідності до її потенційних можливостей. Цей процес має ряд специфічних характеристик: прагнення отримати новий досвід; віру у свій організм; самостійність; незалежність; відповідальність; прагнення росту та розвитку. Нормальна, здорова особистість відносно близька до ідеалу самоактуалізації.

У аномальної особистості процес самоактуалізації заблокований й існує лише можливість його здійснення. Основною перепорою є наявність умовних цінностей, які формуються у дитинстві. Наприклад, коли мати, використовуючи потребу дитини у любові та повазі, виражає негативне ставлення до неї через виконання нею конкретних вимог. Далі самоповага дитини буде залежати від нав'язаних цінностей матері і необхідності їм відповідати. Знаходячись під жорстким впливом нав'язаних умовних цінностей, особистість перетворюється на маску лічину. Таким чином, для нормального розвитку людина повинна мати досвід самовираження. Для подолання особистісних та поведінкових проблем необхідно стимулювати процес актуалізації, створюючи спеціальні умови (відвертий інтерес до особистості, безумовно позитивне прийняття особи, безоціночне ставлення до неї).

Теорія потреб А. Маслоу

Людина як цілісна система діє у відповідності до потреб (фізіологічних, екзистенційних, соціальних, престижних, духовних), які реалізуються під впливом соціальних умов (зовнішнє научіння). Вищі потреби актуалізуються лише тоді, коли задоволені нижчі. Істинним научіння, А. Маслоу вважає способи, за допомогою яких людина може стати такою, якою вона здатна бути.

Це спосіб, якому можуть навчитися люди, прагнучи до самоактуалізації. Самоактуалізовані особи мають такі характерні риси, як: самоповага та повага до інших; терпимість та доброзичливість; інтерес до оточуючого їх світу; прагнення пізнати себе і т. д. Ці люди, всі без виключення, займаються якоюсь справою, яка є для них цінною – це свого роду покликання. Вони займаються тим, що їм подобається, праця ототожнюється з радістю. Одна особа присвячує життя закону, інша - справедливості, третя - красі та істині. Всі вони тим чи іншим чином присвячують життя пошуку того, що А. Маслоу назвав «побутовими» цінностями (цінності буття - «Б-цінності»), тобто пошуку істинних цінностей, які не можуть бути зведені до чогось більш високого. Таких цінностей налічується близько чотирнадцяти: істина, краса, досконалість, простота, всебічність тощо. Існування Б-цінностей ускладнює структуру самоактуалізації.

Вони виступають як потреби (метапотреби). Їх подолання породжує визначений тип патологій - це захворювання душі: втрата довіри до людей, фрустрація базових потреб, відсутність ідеалів і т. д. Якщо в силу різних причин нормальна самоактуалізація через любов, творчість і духовність неможлива, вона може бути замінена самовираженням через різні форми девіантної поведінки. Способи поведінки людини, що сприяють її самоактуалізації:

- ♦ повне, живе і безкорисливе переживання з повним зосередженням, зануренням («Я» реалізує саме себе), що дозволяє позбавитись від наявних механізмів захисту, побороти сором'язливість;
- ♦ вміння уявляти своє життя як процес постійного вибору (рух вперед чи можливість відступити), іншими словами самоактуалізація постає як безперервний процес, що передбачає багаторазові вибори з наявних можливостей зростання, просування;
- ♦ наявність «Я», яке може актуалізуватися шляхом прислухання до себе, до внутрішнього голосу, імпульсу);
- ♦ усвідомлення відповідальності за скоєння тих чи інших дій;
- ♦ здатність висловити чесно свою думку, відрізнятись від інших, мати незалежність;
- ♦ актуалізація своїх можливостей;
- ♦ здатність до найвищих переживань (моментів екстазу);
- ♦ пошук себе, розкриття своєї сутності, визначення мети життя.

«Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма

Е. Фромма вважають найбільш соціально-орієнтованим зі всіх психоаналітиків його часу, оскільки для нього соціальне оточення було не просто умовою, а найважливішим чинником розвитку особи. Він дійшов висновку, що рушійними силами розвитку особи є дві природжені несвідомі потреби, які знаходяться у стані антагонізму: потреби у вкоріненні й індивідуалізації. Якщо потреба у вкоріненні примушує людину прагнути до суспільства, співвідносити себе з іншими його членами, прагнути до загальної

з ними системи орієнтирів, ідеалів та переконань, то потреба у індивідуалізації, навпаки, штовхає до ізоляції від інших, до свободи від тиску і вимог суспільства. Ці дві потреби є причиною внутрішніх суперечностей, конфлікту мотивів у людини, яка завжди марно прагне якимось чином поєднати ці протилежні тенденції у своєму житті.

Прагнення примирити ці потреби є, з погляду Е. Фромма, двигуном не тільки індивідуального розвитку, але і суспільства в цілому, яке також намагається зрівноважити ці прагнення. Індивідуалізація розвивається за рахунок вкоріненості, про яку людина починає сумувати, прагнучи втекти від знайденої свободи. Така втеча від свободи характерна для суспільства, де всі один одному чужі, виявляється не тільки у бажанні отримати надійну роботу, але і у ідентифікації, скажімо, з політичним діячем, який обіцяє надійність, стабільність і вкоріненість.

Єдиним відчуттям, яке, на думку Е. Фромма, допомагає людині примирити ці дві протилежні потреби, є любов у найширшому розумінні цього слова. У прагненні до індивідуалізації люди, зазвичай, прагнуть до свободи від інших, від зобов'язань і догм, що визначають їх життя у суспільстві. Бажання свободи від всіх і за будь-яку ціну не дає людині можливості замислитися над тим, навіщо їй потрібна ця свобода. Тому, знаходячи її, вона не знає, що з нею робити, і у неї виникає бажання знову промінати її на вкоріненість. У той же час є й інша свобода, необхідна нам для здійснення наших намірів. Така свобода вимагає звільнення не від усіх зв'язків, а тільки від тих, які заважають у здійсненні задуманого. Тому отримання такої свободи й індивідуальності не обтяжує людину, а, навпаки, приймається нею з радістю. Саме така свобода, свобода для життя з близькими людьми і народжується у любові. Вона дає одночасно задоволення і потреби у індивідуалізації, і потреби у вкоріненості, примирює їх і гармонізує життя людини, її відносини зі світом. Саме тому, Е. Фромм говорив про необхідність побудови на Землі нового суспільства – суспільства «гуманістичного ідеалізму», яке засновується на любові людей один до одного.

Окрім того, він робить висновок про те, що є два способи реалізації своєї внутрішньої природи: спосіб «бути» і спосіб «мати». Люди, які живуть, щоб «мати», орієнтовані на зовнішню сторону, на вкоріненість у суспільстві. Для них головне - продемонструвати своє значення. При цьому неважливо за рахунок чого чи кого вони хочуть стати значимими, чим вони хочуть володіти - знаннями, владою, любов'ю або релігією. Головне - показати всім, що це їх власність. Звідси їх догматизм, нетерпимість, агресивність і невпевненість, оскільки вони несвідомо бояться, що хтось відбере у них їх власність. Неможливість задовольнити потребу «мати» призводить до невротизації і напруженості людини.

Розвиток за принципом «бути» характеризується внутрішньою свободою і впевненістю у собі. Таким людям все одно, що про них думають інші, оскільки головне для них - не демонструвати володіння знанням, релігійністю, владою або любов'ю, а відчувати себе освіченою, релігійною,

люблячою людиною. У цьому і реалізується індивідуальність, розуміння своєї самоцінності. Такі люди не прагнуть розривати зв'язки з тими, хто їх оточує, але разом з тим прагнуть бути вільними від всього. Для самоактуалізації їм потрібна свобода, перш за все, для того, щоб бути самими собою. Вони поважають і прагнення інших бути самими собою, а тому вони терпимі й неагресивні на відміну від тих, хто живе за принципом «мати». Ці люди ставляться до життя як до процесу творчості, виходячи у творчому акті за межі себе як творіння, залишаючи межі пасивності й випадковості свого існування, переходять у сферу цілеспрямованості та свободи.

Таким чином, девіантну поведінку за Е. Фроммом, слід розглядати як наслідок екзистенціальних проблем особистості та порушення її духовного розвитку.

«Глибинна психологія» З. Фрейда

З. Фрейд назвав своє учення психоаналізом на честь методу, який розроблено ним для діагностики і лікування неврозів. Другу назву - «глибинна психологія» - цей напрям отримав завдяки предмету дослідження, оскільки концентрував увагу на вивченні глибинних структур психіки.

Погляди З. Фрейда можна розділити на три галузі: метод лікування функціональних психічних захворювань, теорія особи і теорія суспільства. При цьому стрижнем всієї системи є його погляди щодо процесу розвитку і структури особи.

З. Фрейд вважав, що психіка складається з трьох прошарків - свідомого, підсвідомого і несвідомого, у яких і розташовуються основні структури особи. Зміст несвідомого, на його думку, недоступний усвідомленню ні за яких умов. Зміст підсвідомого прошарку може бути усвідомлений людиною, хоча це і вимагає від неї значних зусиль.

У несвідомому прошарку розташовується одна із структур особи - «Ід», яка фактично є її енергетичною основою. У «Ід» містяться вроджені несвідомі інстинкти, які прагнуть до свого задоволення, до розрядки і, таким чином, детермінують діяльність суб'єкта. Існують два основних вроджених несвідомих інстинкти - інстинкт життя «Ерос» й інстинкт смерті «Танатос», які знаходяться у антагоністичних відносинах, створюючи основу для фундаментального, біологічного внутрішнього конфлікту. Неусвідомленість цього конфлікту пов'язана не тільки з тим, що боротьба між інстинктами, як правило, відбувається у несвідомому прошарку, а й з тим, що поведінка людини детермінується одночасною дією обох цих сил.

На думку З. Фрейда, інстинкти є каналами, по яких проходить енергія, що формує нашу діяльність. Лібідо, про яке так багато писали і сам З. Фрейд, і його учні, і є тією специфічною енергією, яка пов'язана з інстинктом життя. Енергії, що пов'язана з інстинктом смерті і агресії, З. Фрейд не дав власного імені, але постійно говорив про її існування. Він також вважав, що зміст несвідомого постійно розширюється, оскільки ті прагнення і бажання, які людина не змогла з тих або інших причин реалізувати у своїй діяльності, витісняються нею у несвідоме.

Друга структура особи - «Его», на думку З. Фрейда, також є вродженою і розташовується як у свідомому прошарку, так і у підсвідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє «Я», хоча це може бути для нас і нелегкою справою. Якщо зміст «Ід» розширюється, то зміст «Его», навпаки, звужується, оскільки дитина народжується, згідно ідей З. Фрейда, з «океанічним відчуттям Я», що включає весь навколишній світ. З часом вона починає усвідомлювати межу між собою і навколишнім світом, локалізує «Я» до свого тіла, звужуючи об'єм «Его».

Третя структура особистості - «Супер-Его» - не вроджена, а формується у процесі життя. Механізмом її формування є ідентифікація з близьким дорослим своєї статі, риси і якості якого стають змістом «Супер-Его». У процесі ідентифікації у дітей формується так званий «Едипів комплекс» (у хлопчиків) або «комплекс Електри» (у дівчаток), тобто комплекс амбівалентних відчуттів, які відчуває дитина стосовно об'єкта ідентифікації.

З. Фрейд підкреслював, що між цими трьома структурними складовими особистості існує нестійка рівновага, оскільки не тільки їх зміст, але і напрями їх розвитку протилежні один одному. Інстинкти, що містяться в «Ід», прагнуть до задоволення, формуючи у людини такі бажання, які практично є нездійсненими ні в одному суспільстві. «Супер-Его», до змісту якого входять совість, самоспостереження та ідеали, попереджає людину про неможливість здійснення цих бажань і стоїть на варті дотримання норм, що прийняті у суспільстві. Таким чином, «Его» стає ніби ареною боротьби суперечливих тенденцій, які нав'язуються «Ід» і «Супер-Его». Такий стан внутрішнього конфлікту, у якому постійно знаходиться людина, робить її потенційним невротиком. Тому З. Фрейд підкреслював, що не існує чіткої межі між нормою і патологією. Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині якщо не запобігти, то хоча б пом'якшити конфлікт між «Ід» і «Супер-Его».

Також З. Фрейд виокремлював декілька захисних механізмів, головними з яких є витіснення, регресія, раціоналізація, проєкція і сублімація.

Витіснення є найефективнішим механізмом, оскільки при цьому енергія, що протікає по інстинктивних каналах, не реалізується у діяльності, а залишається у людині, викликаючи зростання напруженості. Бажання витісняється у сферу несвідомого, людина про нього абсолютно забуває, але напруга, що залишилася, проникаючи крізь несвідоме, дає про себе знати у вигляді символів, що наповнюють наші сновидіння, виявляються у вигляді помилок, описок, обмовок. Символ, на думку З. Фрейда, є не безпосереднім віддзеркаленням витисненого бажання, а його трансформацією. Тому він надавав такого важливого значення «психопатології буденного життя», тобто тлумаченню таких явищ, як помилки і описки, сновидіння людини, її асоціації.

Регресія і раціоналізація є найуспішнішими видами захисту, оскільки вони дають можливість хоча б частково розрядити енергію людини, що міститься в її бажаннях. При цьому регресія є примітивним способом виходу з конфліктної ситуації. Людина може почати кусати нігті, псувати речі, жувати

гумку або палити тютюн, вірити у злих або добрих духів, прагнути до ризикованих ситуацій і т. д., причому більшість з цих регресій є настільки розповсюдженими, що навіть не сприймаються як такі. Раціоналізація пов'язана з прагненням «СуперЕго» певним чином контролювати ситуацію, що створилася, надавши їй «добродесного» вигляду. Тому людина, не усвідомлюючи реальні мотиви своєї поведінки, прикриває їх і пояснює надуманими, але морально визнаними мотивами.

При проекції людина приписує іншим ті бажання і відчуття, які випробовує сама. У тому випадку, коли суб'єкт, якому було приписано будь-яке відчуття, своєю поведінкою підтверджує зроблену проекцію, цей захисний механізм діє достатньо успішно. Найбільш ефективним є механізм, який З. Фройд назвав сублімацією. Він допомагає спрямувати енергію, що пов'язана з сексуальними або агресивними прагненнями, в інше русло, реалізувати її, зокрема, у процесі творчості. В принципі З. Фройд вважав і культуру продуктом сублімації, саме з цієї точки зору розглядав витвори мистецтва, наукові відкриття тощо. Найбільш успішним цей механізм є тому, що відбувається повна реалізація накопиченої енергії, катарсис або очищення людини.

Лібідозна енергія, яка пов'язана з інстинктом життя, є також основою розвитку особистості, формування її характеру. З. Фройд говорив про те, що у процесі життя людина проходить декілька етапів, які відрізняються один від одного способом фіксації лібідо, способом задоволення інстинкту життя. При цьому важливо, яким саме способом відбувається фіксація і чи має потребу людина при цьому у сторонніх об'єктах. Виходячи з цього, З. Фройд виділяв три великі етапи.

Перший етап - лібідо-об'єкт - характеризується тим, що дитина потребує стороннього об'єкту для реалізації лібідо. Цей етап триває від народження до одного року і носить назву оральної стадії, оскільки задоволення відбувається при роздратуванні порожнини рота. Фіксація на цій стадії відбувається у тому випадку, коли дитина у цей період не змогла реалізувати свої лібідозні бажання. Для цього типу особи характерні певна залежність та інфантильність.

Другий етап, який триває до початку статевого дозрівання, називається лібідо-суб'єкт і характеризується тим, що для задоволення своїх інстинктів дитині не потрібен ніякий зовнішній об'єкт. Іноді З. Фройд називав цю стадію нарцисизмом, вважаючи, що для людей, у яких відбулася фіксація на цій стадії, характерна орієнтація на себе, прагнення використовувати навколишніх для задоволення власних потреб і бажань.

Слід зауважити, що другий етап складається з декількох стадій. Перша, яка триває приблизно до трьох років, - анальна, за якої дитина вчиться навичкам туалету, окрім того у неї починає формуватися і відчуття індивідуальності. Фіксація на цій стадії має анальний характер, що визначається впертістю, часто жорсткістю, акуратністю і ощадливістю. З трьох років дитина переходить на наступну, фалічну стадію, на якій вона починає усвідомлювати свої сексуальні відмінності, цікавитися своїми

геніталіями. Цю стадію З. Фройд вважав критичною для дівчаток, які вперше починають усвідомлювати свою неповноцінність у зв'язку з відсутністю у них пенісу. Це відкриття, вважав він, може призвести до пізнішої невротизації або агресивності. У цей період зростає напруженість у відносинах з батьками, перш за все з дорослим своєї статі (у дівчинки з матір'ю, у хлопчика з батьком), якого дитина боїться і до якого ревнує іншого дорослого протилежної статі. Ця напруженість слабшає до шести років, коли настає латентний період у розвитку сексуального інстинкту. У цей період, який триває до початку статевого дозрівання, діти звертають велику увагу на навчання, спорт, ігри.

У підлітковому віці діти переходять на третій етап, який також називається лібідо-об'єкт, оскільки для задоволення сексуального інстинкту людині знову необхідний партнер. Ця стадія також називається генітальною, оскільки для розрядки лібідозної енергії людина використовує способи статевого життя, характерні для її статі і типу особистості.

Лібідозну енергію З. Фройд вважав основою розвитку не тільки індивіда, але і людського суспільства. Він писав, що вождь племені є свого роду отцем роду, до якого чоловіки відчують «Едипів комплекс», прагнучи зайняти його місце. Проте з вбивством вождя у плем'я приходять ворожнеча, міжусобиці, і такий негативний досвід призводить до створення певних законів, табу, які починають регулювати соціальну поведінку людини.

Індивідуальна психологія А. Адлера

Індивідуальна психологія А. Адлера є добре структурованою системою і засновується на декількох основних положеннях, що пояснюють численні варіанти і шляхи розвитку особи.

Ці основні положення: 1) фіктивний фіналізм; 2) прагнення до переваги; 3) відчуття неповноцінності і компенсації; 4) суспільний інтерес (відчуття спільності); 5) стиль життя; 6) творче «Я».

Ідея фіктивного фіналізму була запозичена А. Адлером у німецького філософа Г. Файгінгера, який писав, що всі люди орієнтуються у житті за допомогою конструкцій або фікцій, які організовують і систематизують реальність, детермінуючи свою поведінку. А мотиви людських вчинків визначаються більшою мірою надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який не можна реалізувати, проте, виявляється цілком реальним стимулом, що визначає прагнення людини. Здорова людина може практично звільнитися від фіктивних надій та побачити життя і майбутнє такими, які вони є насправді. Для невротиків це виявляється нездійсненним, і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює нервову напругу.

Стиль життя, за А. Адлером, - це та детермінанта, яка визначає і систематизує досвід людини. Він тісно пов'язаний з відчуттям спільності, одним з трьох природжених несвідомих відчуттів, складових структури «Я». Почуття спільності, або суспільний інтерес є своєрідним стрижнем, який тримає всю конструкцію стилю, визначає її зміст і напрям. Хоча це відчуття і

є природженим, воно може залишитися нерозвиненим, що стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів.

Розвиток відчуття спільності пов'язаний з близькими дорослими, що оточують дитину з дитинства, перш за все з матір'ю. У дитини, що росте відсторонено від матері, відчуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у розбещених дітей.

Рівень розвитку відчуття спільності визначає систему уявлень про себе і про світ, яка створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи перешкоджає особовому зростанню, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама є творцем своєї особистості, яку вона створює з «сирого матеріалу спадковості і досвіду». Творче «Я», про яке пише А. Адлер, є своєрідним ферментом, який впливає на факти навколишньої дійсності й трансформує їх в «особу суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і таку, що володіє унікальним стилем». Творче «Я» наповнює життя людини сенсом, воно творить як мету життя, так і засоби для її досягнення. Таким чином, для А. Адлера процеси формування життєвої мети, стилю життя є актами творчості, які надають людині унікальності, усвідомленості і уможливають процес управління своєю власною долею.

А. Адлер виділяв чотири основні види компенсації: неповна компенсація, повна компенсація, надкомпенсація і уявна компенсація. Він вважав, що розвинене відчуття спільності, визначаючи соціальний стиль життя, дає можливість дитині створити достатньо адекватну схему апперцепції. При цьому діти з неповною компенсацією менше відчують свою неповноцінність, оскільки вони можуть компенсуватися за допомогою інших людей, за допомогою однолітків, від яких вони не відчують себе відгородженими. Це особливо важливо за наявності фізичних дефектів, які часто не дають можливості повної їх компенсації і тим самим можуть стати причиною ізоляції дитини, зупинити її особистісне зростання.

У разі надкомпенсації людина прагне обернути свої знання і уміння на користь людям, її прагнення до переваги не перетворюється на агресію. Прикладом такої надкомпенсації при соціальному життєвому стилі для А. Адлера слугували Демосфен, що подолав своє заїкання, Ф. Рузвельт, який переборов свою фізичну недугу тощо.

У разі нерозвиненості відчуття спільності у дитини вже у ранньому дитинстві починають формуватися невротичні комплекси, які призводять до відхилень у розвитку особистості. Неповна компенсація призводить до виникнення комплексу неповноцінності, який робить неадекватною схему апперцепції, змінює життєвий стиль, спричиняючи зростання тривожності, появу відчуття невпевненості у собі, роздратованості, заздрості, конформності і напруженості.

Неможливість подолати свої дефекти, особливо фізичні, часто призводить і до уявної компенсації, за якої дитина (а пізніше доросла людина) починає спекулювати своїм недоліком, прагнучи отримати привілеї, увагу і

співчуття з боку оточуючих. Такий вид компенсації недосконалий, оскільки він призупиняє особистісне зростання, формуючи неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У разі надкомпенсації у дітей з нерозвиненим відчуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується у невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для отримання влади над людьми, для поневолення їх, розмірковуючи не про користь інших, а про свою вигоду. При цьому формується неадекватна схема апперцепції, що змінює стиль життя. Ці люди підозрюють тих, хто їх оточує у бажанні «забрати» у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, тиранічними і агресивними.

Для А. Адлера прикладами такої особистості були Нерон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі, а також тирані - не обов'язково у масштабах цілого народу, але і в межах своєї сім'ї. Таким чином, однією з головних якостей особистості, що допомагає їй подолати життєві негаразди, труднощі і досягти досконалості, є вміння знайти спільну мову з іншими. А. Адлер писав, що недолік кооперації є причиною всіх невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Теорія А. Адлера є своєрідною антитезою фрейдівської концепції людини, що здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

Біхевіористська концепція поведінки

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму (науки про поведінку), предметом вивчення якого є дослідження поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що діють на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується у результаті неусвідомлюваного відбору фізичних рухів як реакцій на стимули.

Цей вид активності людини описувався поняттями: стимул-реакція, утворення навичок, інтеграція навичок, потенціал збудження і гальмування, намір, очікування, знання тощо, а процес розв'язання задач здійснюється єдиним способом - методом «проб і помилок», «сліпим» добором виконаних навімання рухів.

Головне у поведінці - це навички. Процес мислення зводиться до мови та мовних навичок. Провідною у навчанні є дресура, у процесі якої формуються необхідні навички. Усвідомлення мети, змісту та процесу навчання біхевіористи недооцінюють.

Закони дій і поведінки були відкриті у ході дослідження тварин і перенесені на людину. Так, закони поведінки лише фіксують співвідношення між тим, що відбувається на «вході» (стимул) і «виході» (реакції), а те що відбувається всередині, на думку представників біхевіоризму, не піддається науковому аналізу, оскільки лежить за межами можливостей безпосереднього спостереження.

У 1913 р. Дж. Уотсон (1878-1958) у своїй статті «Психологія як її бачить біхевіорист» сформулював основні принципи поведінкової психології, які

пізніше отримали детальне обґрунтування у книжці «Психологія як наука про поведінку». Він пропонує досліджувати психологічні явища об'єктивно. Замість аналізу суб'єктивних відчуттів, сприйняття, образів і т. д. слід вивчати поведінку людей, зокрема, досліджувати як людина реагує на ті чи інші впливи зовнішнього середовища, які Дж. Уотсон називає стимулами. Звідси схема аналізу (S-R) (стимул - реакція). Він підкреслює, що «психологія, як наука про поведінку займається передбаченням і управлінням діями людей, а не аналізом їх свідомості».

Особливий внесок у розвиток біхевіоризму вніс Б. Скіннер, довівши, що на поведінку суттєво впливають її наслідки. У зв'язку з цим він запропонував механізм оперантного обумовлення.

При оперантній поведінці пристосування відбувається не у формі поведінки, що відповідає на стимул, а шляхом власної активності людини. Оскільки реакцію неможливо передбачати або проконтролювати, то єдине, що можна передбачити, - це вірогідність її виникнення у майбутньому. Одиницею дослідження в межах науки про поведінку є оперант - поведінка, визначена своїм наслідком. Оперантна поведінка - поведінка, яка оперує у навколишньому середовищі, привносячи до нього певні наслідки.

Навколишнє середовище відіграє значну роль у формуванні і підтримці поведінки, яка з іншого боку сама впливає на нього. Будьякий адекватний опис взаємодії між організмом і оточуючим його середовищем повинен містити визначення трьох елементів: а) ситуації, у якій має місце дана реакція; б) самої відповіді; в) підкріплюючих наслідків.

Вірогідність виникнення реакції зростає як після позитивного, так і після негативного підкріплення. Під позитивним підкріпленням розуміють надання похвали, винагороди тощо, а під негативним - видалення чогось неприємного з даної ситуації (наприклад, уникнення покарання).

У цілому вірогідність поведінки посилюється за наступних підкріплень: усунення неприємностей; залучення уваги; афектації (демонстрації сильних емоцій); усмішки або будь-якої іншої форми схвалення; надання можливості займатися улюбленою діяльністю; надання влади; надання задоволення - універсальної нагороди (їжі, сексу тощо).

Б. Скіннер вважав, що всі підкріплення отримують свою силу у процесі еволюційного відбору і для людей характерним є їх отримання певними способами за допомогою певних речей. Тільки деяка поведінка негайно підкріплюється їжею, сексуальним контактом або іншими чинниками, що мають явне біологічне значення (безумовні або первинні підкріпленнями). Інша поведінка - це реакція на підкріплення, які почали асоціюватися з первинними підкріпленнями або обумовлені ними.

Термін «научіння» Б. Скіннер вважав еквівалентним «оперантному обумовленню», оскільки поведінка має наслідки, якщо ж цих наслідків або підкріплення не виявляється у наявності, відбувається згасання поведінки. Поведінку також можна формувати за допомогою підкріплення послідовних наближень до бажаного результату. Коли підкріплюючий ефект одного

стимулу розповсюджується на інші стимули, має місце ефект генерування або індукції.

На відміну від Дж. Уотсона і Б. Скіннера, Г. Айзенк вважав, що невротична поведінка, яка має явно негативні наслідки, не усувається всупереч здоровому глузду. Розробляючи у зв'язку з цим теорію інкубації реакцій тривоги (посилення), Г. Айзенк припустив, що деякі умовні рефлекси (перш за все, тривога), мають властивості внутрішнього імпульсу (самопідкріплення), завдяки чому при дії лише одного стимулу (без підкріплення) індукується умовна реакція тривоги, ідентична безумовному рефлексу, що не вимагає спеціального підкріплення. Таким чином, умовна реакція страху не тільки чинить опір згасанню, але і посилюється при кожному пред'явленні умовного стимулу (якби сама собою), утворюючи цикл позитивного зворотного зв'язку.

Г. Айзенк виділяв чотири джерела невротичних реакцій страху (тривоги) у людей:

- 1) вроджені передумови (страх виникає при першому ж зіткненні індивіда з об'єктом);
- 2) «підготовленість» - легкість обумовлення реакції страху у людей (люди надзвичайно легко навчаються деяким страхам - при першому ж зіткненні зі стимулом);
- 3) імітація - страхам можна навчитися за допомогою наслідування;
- 4) класичне обумовлення (головним безумовним стимулом, що породжує реакції страху, є не біль, не гучний звук, не втрата підтримки, не фізичне обмеження, а фрустрація або фруструюча відсутність винагороди).

Соціально-когнітивна теорія А. Бандури

Не менш відомою є і соціально-когнітивна теорія, або теорія соціального наочіння, розроблена А. Бандурою, що являє собою плідний розвиток класичної теорії наочіння. Відповідно до цієї теорії вродженими є тільки елементарні рефлекси і межі можливостей людини. Будь-яка поведінка людини соціально обумовлена, оскільки за нею слідує складні навички, що вимагають спеціального наочіння. Вплив психофізіологічних, зокрема, спадкових механізмів має місце, але не відіграє вирішальної ролі.

Відповідно до соціально-когнітивної теорії реакція людини на стимул опосередкована когнітивними процесами.

А. Бандура виділив п'ять основних когнітивних здібностей, які характеризують людину:

- ♦ символізування (створення символів і образів, що виходять за межі сенсорного досвіду);
- ♦ передбачення (у більшості випадків люди передбачають наслідки своєї поведінки, ставлять цілі, а не просто реагують на навколишнє середовище);
- ♦ опосередкування моделями (люди навчаються переважно через спостереження за іншими людьми, а не через безпосередню участь);

- ♦ саморегуляція (наявність внутрішніх стандартів для оцінки і корекції власної поведінки);
- ♦ самоаналіз (оцінка рефлексії свого досвіду і розумових процесів).

Відповідно до теорії соціального научіння основними механізмами формування поведінки є наступні: научіння через спостереження (вікарне научіння); научіння у дії або научіння через досвід (здійснюючи дії, люди випробовують вплив їх наслідків), оперантне обумовлення.

А. Бандура виділяє три регулюючі мотиваційні системи, тобто системи, що базуються на зовнішніх, непрямих і самопродукованих результатах:

1) зовнішні мотиватори - це наслідки дій людини, що підсилюють або послаблюють ці дії у подальшому. Вони включають фізичну депривацію, біль, матеріальні, сенсорні, соціальні та символічні стимули, стимули діяльності, стимули статусу і влади;

2) непрямі мотиватори - знання, отримані у результаті спостереження за наслідками реакцій інших людей;

3) внутрішні мотиватори (мотиватори саморегуляції), які є особливо важливими, оскільки людська поведінка в основному здійснюється без безпосередньої винагороди.

Терапевтична модель А. Елліса

На відміну від поглядів А. Бека, терапевтична модель А. Елліса передбачає наявність трьох провідних психологічних аспектів функціонування людини: думок (описові та оцінні когніції), почуттів і поведінки. Генералізація, помилкові висновки вважаються порушеннями у когнітивній сфері і є ірраціональними настановами, що стають причиною виникнення психологічних проблем.

А. Елліс виділив чотири найпоширеніші групи ірраціональних настанов, що створюють проблеми: катастрофічні настанови; настанови обов'язкової повинності; настанови обов'язкової реалізації своїх потреб; глобальні оцінні настанови.

Серед найтипівіших ірраціональних переконань, з якими зіштовхуються у психологічній практиці, є наступні:

- ♦ тверда необхідність бути улюбленим або схвалюваним соціальним оточенням;
- ♦ кожен повинен бути компетентним у всьому;
- ♦ для більшості людей характерні підлість або зіпсованість;
- ♦ нещастя людини обумовлені зовнішніми силами («форс-мажор»), і у неї обмаль шансів їх контролювати;
- ♦ легше уникнути певних життєвих труднощів, ніж випробовувати їх та нести відповідальність;
- ♦ не треба намагатися розв'язати чужі проблеми;
- ♦ якщо хтось не контролює свої емоції, то йому не можна допомогти.

А. Елліс вважає, що кожна людина протягом свого життя навчається деяким алогічним припущенням відносно власного існування. Наприклад, вона формує у себе неприродну, ілюзорну потребу отримувати схвалення від

соціального оточення. Так, формується тип пасивного маніпулятора, тобто особистості неправдивої, нечесної, яка намагається догодити всім і кожному, що в принципі неможливо.

Існує два типи позбавлення від власних маніпуляційних настанов. Раціональний метод розв'язання проблем полягає у використанні психологічних знань й інструментальних психотехнологій. Нераціональний шлях засновується на заглибленості у релігійну аскетику. Свобода є наслідком знання та любові. Самообмеження та відповідальність - безпосередні наслідки перебореного нещастя.

Астропсихологія дозволяє людині глибше пізнати саму себе, що створює передумови для вмілого використання різних прийомів й психотехнологій самоперетворення. Людина вивчає визначені методичні алгоритми та формальні схеми самопізнання, самоперетворення, що допомагає їй системно і послідовно перетворювати різні риси власного характеру, поглиблювати розуміння реальності.